

Oryantalizmin 19. Asırda İslam Tarihine Kazandırdığı Bir Şahsiyet: Ömer Hayyam

Menderes COŞKUN*

ÖZET

Bugün insanlar, Ömer Hayyam'ın 12. asırdan beri İranlılar ve Osmanlılar tarafından bilindiğini zannetmektedirler. Haddizatında İranlılar, Türkler ve diğer milletler, Hayyam'la ilgili hemen bütün bilgilerini, 19. ve 20. asır Oryantalistlerine borçludurlar. 19. asırda Gerald Fitz adlı bir İngiliz şairi Oxford'da Hayyam'ın Farsça rubailerini bulmuş, onları İngilizceye tercüme etmiştir. Sonra Hayyam'ın şiirleri birçok Avrupa diline çevrilmiştir. Hayyam kısa sürede bütün Avrupa'da ve Amerika'da bilinen ve hayran olunan bir şair haline gelmiştir. Londra'da Ömer Hayyam Kulübü kurulmuştur. Bu kulübün üyeleri Hayyam'ı kendi peygamberleri olarak görmüşler ve komik bir ciddiyetle Hayyam için ayinler yapmışlardır. Şiirlerinde ayyaşlığı ve dinsizliği telkin eden Hayyam, bütün dünyaya özellikle de Müslümanlara örnek tarihi bir şahsiyet olarak sunulmuştur. Ancak o dönemde İslam âleminde başta İran şahı olmak üzere Hayyam'ı bilen bir kişi bulmak çok zordur. Batılılar yoğun bir çalışmayla Hayyam'ı önce İslam tarihine bağlarlar, sonra da kendi yandaşları vasıtasıyla Osmanlılara tanıtırılar. Hayyam'ı Türklere, ateist Abdullah Cevdet, Zerdüşperest Hüseyin Daniş, Frenkmeşrep Hüseyin Rifat ve filozof Rıza Tevfik tanıtmıştır. Hayyam'la ilgili yapılan bütün bu organize çalışmalarda oryantalizmin izlerini görmemek mümkün değildir. Bu yazıda Hayyam'ın 19. asırda Londra'da bulunma ve bütün dünyada meşhur edilme süreci ele alınacaktır. Onun tarih sahnesine çıkış hikâyesini çözebilenler, Oryantalizmin tarih ve toplum mühendisliğinin boyutlarını kısmen sezebilirler ve o dönemdeki Wellington House faaliyetlerini daha iyi anlayabilirler.

Anahtar Kelimeler: Ömer Hayyam, Oryantalizm, kaynak tenkidi, Fitz Gerald, sabte eser, Fars edebiyatı, rubai

"An Historical Figure Whom Orientalists Found Out in the 19th Century and Placed in Islamic History: Omar Hayyam"

ABSTRACT

Today people assume that Omar Hayyam has been known since 12th century by Iranian and Ottomans. In fact Iranians and Turks have obtained their knowledge of Hayyam from 19. and 20th century orientalists, especially Gerald Fitz who had found the manuscript of Hayyam's poems in Oxford, and translated them into English in verse. Then Hayyam's poems were translated to many European languages. Hayyam became famous and dignified person in Europe and America. In London was founded Omar Hayyam's Clup. The members of the clup accepted Hayyam as their prophet and mentor, holding annual ceremonies for him in comic seriousness. Hayyam who speculates and advises drinking wine and being infidel was presented to the world, especially to Muslims as a historical and model person of them. However in that period it was very difficult to find a Muslim knowing Hayyam, including Şah of Iran. With intensive efforts, orientalists could find a dignified place in the history of Islam for Hayyam, and introduce him to Ottomans and Iranians through their so-called Muslim firends. Hayyam was taught to Ottomans by Abdullah Cevdet, an atheist; Hüseyin Daniş, a believer of

* Prof. Dr. „Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

Zardush; Hüseyin Rifat who sees Hayyam as a prophet as his aforementioned friends. It is impossible not to see the fingerprints of orientalism in the studies and activities related to exploration and introduction of Hayyam. In this article we deal with foundation story of Hayyam in London then introduction of him to the world in the 19th and 20th century. Those who could able to solve Hayyam's story of existence in London discern society and history engineering of orientalism to some degree; and they could perceive the activities of Wellington House hold in that period.

Key Words: *Omar Hayyam, Orientalisme, text criticism, Fitz Gerald, fraud text, Persian literature, rubai*

Bugün insanlar, Ömer Hayyam'ın 12. asırdan beri İranlılar ve Osmanlılar tarafından bilindiğini zannetmektedirler. Onu İslam edebiyatlarının en köklü, en unutulmaz isimlerinden birisi olarak kabul etmektedirler. Bu tamamen yanlış bir bilgidir. Zira bugünkü İranlılar, Türkler ve diğer milletler, Hayyam'la ilgili hemen bütün bilgilerini, 19. asır oryantalistlerine borçludurlar. Diğer bir ifadeyle Ömer Hayyam, 19. asırda Batılıların ortaya çıkardıkları ve Müslümanlara bir "model" olarak sundukları "tarihi" bir şahsiyettir. Hayyam, 19. asrın sonundan itibaren Batılıların bilinçli ve planlı gayretleriyle bütün dünyaya tanıtılmış ve bugün herkesin bildiği bir şahsiyet hâline getirilmiştir. Hakkında çok sayıda kitap yayınlanmış, resimleri çizilmiş, romanı yazılmış, pullara resmi konulmuş, caddelere ismi verilmiş ve şiirleri birçok dünya diline manzum ve mensur olarak tercüme edilmiştir. Bütün bunlar, kısa bir süre zarfında ve çok geniş bir coğrafyada yapılmıştır. Ancak bu kadar sık ve ayrıntılı tanıtma faaliyetlerine rağmen, Ömer Hayyam'ın 19. asırda Londra'da ortaya çıkış hikâyesi unutulmuş veya unutturulmuştur. Çünkü bu hikâye, bünyesinde birçok şüphe ve soru barındırmaktadır. Bu yazıda Hayyam'ın 19. asırda Londra'da bulunma ve bütün dünyada meşhur edilme süreci ele alınacaktır. Onun tarih sahnesine çıkış hikâyesini çözebilenler, oryantalizmin tarih mühendisliğinin boyutlarını kısmen sezebilirler.

Hayyam'ın tarih sahnesine çıkış hikâyesinin başkahramanı, İngiliz şair Edward Fitz Gerald (1809-1883)'dir. Hikâye, Gerald'ın Oxford'daki Bodleian kütüphanesinde Farsça bir yazmayı bulmasıyla başlar. Batının bütün dinleri birleştirerek yok etmek veya beşerileştirmek istediği bir dönemde, "şans eseri" olarak İngiltere'de onların istediği türden, yani dini alaya alan güya bir "İslam" şairinin yazma eserine rastlanır. Yazma esere bir de istinsah kaydı konulmuştur. Bu kayda göre eser, 865/1460-1 tarihinde yazılmıştır. Yazmada 158 rubai vardır ve rubailerin şairi Ömer Hayyam adlı birisidir.¹ Bu şair, şiirlerinde dinsizliği ve ayyaşlığı yüceltmekte, bütün dinleri ve dindarları aşağılamakta, Yaratıcı ile alay etmektedir. Ateizm ve deizmin altın çağını yaşadığı, kendisine tarihi kökler ve referanslar aradığı ve "bulduğu" bir dönemde, bir İngiliz, Hayyam'ı yani ateizmin veya deizmin unutulmuş tarihi bir "kök"ünü keşfetmiştir.²

¹Hüseyin Daniş, "Rubâiyât-ı Hayyam: Rubaiyat of Omar Khayyam", *Ömer Hayyam Rubailer*, hzl. Mehmet Kanar, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 225

²Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim 1999: 145). Batılılar daha önce Zerdüşt'ü ve *Avesta'yı* da keşfetmiş ve onları kendi inançlarına uygun bir şekilde yeniden imal edip sunmuşlardı. Ortaya Batılıların istediği tarzda bir Zerdüşt çıkmıştı. Bu "Avrupalı Zerdüşt'ü, Doğudaki bazı Batı hayranları hızlıca benimsemişler ve böylece "bilgiyle" kendi medeniyet ve inançlarından biraz daha uzaklaşmışlardı. Batı, bilginin insanları değiştirici gücünü fark etmişti. Doğuda Müslümanların sadece isimlerini bildikleri tarihi şahsiyetlerin, mesela Mevlana'nın, Fatih'in, Hallac-ı Mansur'un da böyle bir değişime ihtiyacı vardı. Tarih mühendisliği, toplum mühendisliğinin önemli bir parçası haline getirilmeliydi. Wellington House'un akıl almaz

İranlıların ve Osmanlıların bilmedikleri veya tarihin karanlıklarına terk ettikleri Ömer Hayyam'ın şöhret anı gelmiştir. Onun dünyaca tanınmasını sağlayacak bütün "hikmetli tesadüfler" bir araya toplanmıştır. İlk olarak, Hayyam'ın şiirlerini bulan Fitz, Farsça yazmaları okuyup anlayabilecek kadar iyi bir eğitim almıştır. İkinci olarak Fitz, şairdir ve Farsçadan İngilizceye "manzum" tercüme yapma hususunda yeteneklidir. Üçüncü olarak Fitz, Hayyam'ın şiirlerinin bediilik (estetik) bakımından değerini takdir edebilecek kadar Fars şiirine hâkimdir. Yabancı dildeki bir şiirin takdir edilebilmesi için gramer ve kelime bilgisi yetmez, şiirde şairin dille gösterdiği hünerlerin de fark edilmesi gerekir. Bu, birçok şarkiyatçının çok çalışmasına rağmen hayatının sonuna kadar kazanamadığı bir yeteneğdir. Ancak Fitz, bu yeteneğe maliktir.

Dördüncü olarak Fitz, "fedakâr" bir şairdir; zira kendisi rahatlıkla şarabı, meyhaneyi, dinsizliği metheden şiirler yazabilecekken, bir Doğulu olan Ömer Hayyam'ı ön plana çıkarmış, onun dünyaca şöhret kazanması için bütün şairlik yeteneğini seferber etmiştir. Hayyam'ı meşhur etmek üzere bir araya gelen bu "hikmetli tesadüflerin" şansı mı, yoksa kurgu mu olduğu üzerinde düşünülmelidir.

Ömer Hayyam'a Batılıların Atfettiği Değer Sahici mi?

Düşünülmesi gereken konulardan bir diğeri de Hayyam'a Batıda atfedilen "değer" ile Hayyam'ın "hakiki değeri" arasındaki münasebettir. Yani Batılıların kutsadıkları, Voltaire ve Goethe ayarında bir "düşünür" olarak gördükleri Ömer Hayyam, acaba gerçekten herkesi kendisine hayran edebilecek şiirler yazmış mıdır? "Şair" ve ona atfedilen "değer" münasebeti ikna edici midir? Bu sorunun cevabını, kendisini bilgi ve belge tabusundan kurtarabilmiş olan okuyucular, Ömer Hayyam'ın olan veya ona atfedilen aşağıdaki rubaileri okuyarak verebilirler:

"Ne mescide, ne kiliseye girmeye layık bir insanım. Benim hangi çamurdan yoğrulduğumu ancak Allah bilir. Ben fakir bir kafır yahut çirkin bir o... gibiyim. Ne dinim var, ne dünyam var, ne de cennete gidebileceğime ümidim var."³

"Bir rint (ehl-i dil) gördüm ki şu küre-i arz atına binmişti. Bu adamın ne küfrü ile ne İslâm ile ne dünya ile ne din ile bir münasebeti vardı. O ne Hakk'a, ne hakikate, ne şeriata, ne yakine inanıyordu. Acaba iki cihanda bu cüreti gösterebilecek olan kimdir?"⁴

faaliyetleri, bu düşünencinin ve projelerin su yüzüne çıkmış veya su yüzüne çıkarılmasına izin verilmiş küçük bir parçasıdır. Wellington House, oryantalizmin hasat toplama dönemidir. Zerdüşt'ün Avrupa'da ortaya çıkış hikâyesi, Ömer Hayyam hikâyesinin anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Cemil Meriç şöyle der: "*Aşa'nın bütün evlatları içinde Batı'nın ilk benimsediği: Zerdüşt... Batı, kaynaklarını araştırırken karşısında daima Zerdüşt'ü bulmuştur: hüriyeti çağdan çağa değişen bir masal Zerdüşt'ü. On sekizinci asır için yeni bir Musa, daha hüriyeti, daha filozof, daha geniş düşünceli. Avrupa 'gerçek Zerdüşt'ü 1771'de tanır. Bu ilk tercümenin uyandırdığı yankı, hain bir istihzadır önceleri. Genç bir İngiliz müstesriki: "Bu kitap ya Avesta'nın kendisidir" diye yazar. "O zaman bu abesler mecmuasının tercümesine ne lüzum vardı; ya da mütercim tarafından uydurulmuştur; beyhude bir sabtekarlık." ... "On dokuzuncu asrın geniş kanatlı tarihçileri İran-ı kadimin bu efsanevi peygamberini kendi emellerine tercüman yapırlar. Zerdüşt, toprak reformundan yana ilerici bir köy papazı olur çıkar. Sonra oryantalizmi olgunluk çağı... Esrarı çözülen Zentce. Avesta yeniden çevrilir Batı dillerine. Ve Avrupa, bilgisinden şüphe etmeğe başlar, bilgisinden ve idrakinden... Kısaca Hıristiyan başka türlü anlar Zerdüşt'ü, dinsiz başka türlü... Osmanlı, ikbal ve ihtişam devrinde Mecus-u menhusa da, onun sabte peygamberine de iltifat etmez. Mutlak hakikate ulaşan, batılı neden merak etsin... Servet-i Fünunculardan bütün beldelerde sevgilileri vardır, çabuk unutulmuş sevgililer. Zerdüşt de bunlardan biri." (Meriç, a.g.e., s. 145-146). Kimi edipler için "Hint de İran-ı kadim de bir 'aldatmaca'dan ibaret (Meriç, a.g.e., s. 147).*

³ Hüseyin Daniş, a.g.m., s. 279

⁴ Hüseyin Daniş, a.g.m., s. 279

“Bir derenin kenarında oturup bir güzelin sîmasını şarap içerek ve gül koklayarak temaşa edeceğim ve bu safamı elimden geldiği kadar uzun müddet süreceğim. Oldum olalı şarap içmişim, şimdi de içiyorum, yaşadıkça da yine içeceğim.”⁵

“Şaban’da iyice şarap içeyim ki Ramazan’da mest kalayım”;⁶ “Oruç yedim; çünkü haberim yoktu, gecemi gündüzümü şaşırtdım.”⁷ “Şarap, pıskın adamlar için helal; ham adamlar için haramdır.”⁸

Dahiyane diye sunulan bu ve benzeri şiirler, bize göre, günahkâr bir Müslümanın dahi iltifat etmeyeceği kadar pespaye fikirler ve hezeyanlar içermektedir. Kanaatimizce rubailer, bir Batılı için de çok etkileyici değildir. Ramazanda oruç yemek, camiden kilim çalmak gibi konular bir Batılının pek hoşlanmayacağı konulardır. Bunlar, batılıların espri dünyalarının dışında olan mevzulardır. Belirli bir maksat veya misyonu yoksa, kimse Hayyam’ın bu tür şiirlerinde olağanüstü bir değer, herkesi şaşırta bir zekâ, dahiyane bir felsefe veya göz alıcı bir irfan (sembolizmi) göremez. Necip Fazıl’a göre Hayyam, şiirlerinde şunu telkin ediyor: “*Sarılalım meye, meyhaneye, işe, nûşa, şaraba, sâkiye, saza ve zevke; ve gerisini düşünmeyelim.*”⁹ Bundan dolayı Necip Fazıl, Ömer Hayyam’a biçilen değeri sahici bulmamıştır ve onu şöyle değerlendirmiştir:

“*Ömer Hayyam, evvelce de belirttiğimiz gibi son derece basit ve malum birkaç unsur etrafında döne döne hep aynı şeyleri gevelemiş, belki hususi bir hayal ve hassasiyet zarafeti gösterebilmiş ve herkesi bu zarafetle büyülemiş; fakat hakikatte büyük sanatkâr ve mütefekkeri, cücesinden ayıran ölüm dönemeçlerinden dönememiş, ebedi Hakka yönelememiş ve böylece bazı batıllara mebaretili parendeler attırmaktan ileriye varamamış, muhteşem bir biç şairidir.*” “*Müthiş ve gizli bir monotoni, müthiş ve apaçık tezatlar ve büyük esrar perdesi ve dini hakikatler levhası önünde müthiş ve aptal, fakat inadına açığöz tavırlı bir hafiflik ve laubalilik içinde boğulan Hayyam’ı Doğunun ters kıymetler içinde ibretle seyredebilirsiniz.*”¹⁰

Bize göre “Hayyam”, Batılıların 19. asırda tasarladıkları kültürel bir projedir. Aşağıda kısmen “özetleneceği” gibi bu proje, bazen komik denebilecek bir ciddiyetle ve farklı milletlerden oryantalistlerle ortak bir şekilde fedakârlıkla yürütülmüştür. Hayyam projesine veya Hayyam’ın şiirlerine, 12. asır İslam âlimlerini “hoşgörülü fâsık” olarak gösterme, yeni nesil Müslümanlara tarihten model bir insan sunma, onlara İslam ve ahlak karşısı jargonlar ezberletme hedefleri bakımından bakıldığı zaman, bu projenin çok önemli, şiirlerin de çok bedii olduğu anlaşılır.

Hayyam’ı bütün dünyaya tanıtmak ve meşhur etmek için Batıda, siyasetçisi, ressamı, şairi, bilim adamı ve yayıncısıyla büyük çaplı bir “seferberlik” ilan edilir. İngilizler, Fransızlar, Amerikanlar ve diğer Batılı milletler, Müslümanlara karşı olan bütün ön yargılarından sıyrılırlar ve Hayyam’ın şiirlerine hayran olurlar. Hayyam’ı dünyaya tanıtmaya projesinde en önemli görevi Fitz Gerald alır. Meşhur oryantalist Profesör E.G. Browne, Ömer Hayyam’ın ortaya çıkmasında ve meşhur olmasında en büyük emeğin ve fedakârlığın, Fitz’e ait olduğunu söyler: “*Ömer Hayyam –ki galiba şimdi*

⁵ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 307

⁶ Abdullah Cevdet, “Rubâiyât-ı Hayyam ve Türkçeye Tercümeleleri”, *Ömer Hayyam Rubailer*, hzl. Mehmet Kanar, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 103.

⁷ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 139

⁸ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 143

⁹ Necip Fazıl Kısakürek, *Edebiyat Mahkemeleri*, Büyük Doğu, İstanbul, 1998, s. 155

¹⁰ Kısakürek, *Edebiyat Mahkemeleri*, s. 158

İngiltere ve Amerika'da diğer herhangi bir Fars şairinden daha maruf ve müstahsendir - kendi memleketinde çok daha aşağı bir mertebede tutulmakta ve bir şairden ziyade bir müneccim ve riyazî gibi takdir olunmaktadır; Hayyam'ın Garb'daki bu şöhretinin başlıca sebebi hüsn-i tali'i eseri olarak Fitz Gerald gibi bir mütercime tesadüf etmiş olmasıdır.”¹¹

Fitz, Oxford'da bulduğu Hayyam'ın rubailerini (veya ona atfedilen rubailerini) büyük bir maharetle İngilizceye, hem de “nazmen” çevirir. Bu tercüme 1859'da İngiltere'de yayımlanır. İngiliz şairin, Hayyam'ın rubailerini “aslına muadil bir uzûbet ve selaset ile İngilizceye tercüme” ettiği söylenir.¹² Hüseyin Daniş'e göre Fitz, Hayyam kadar rubailerini “sahiplenebilir”.¹³ Ancak sahiplenmesine gerek yoktur. Zira İslam tarihini tahrif etmek isteyen oryantalistler için önemli olan, dindışı mana ve mesajların bir İngiliz'in ağzından değil, bir İslam şairinin ağzından çıkmasıdır.

Fitz'in Hayyam kitabı, Amerika ve İngiltere'de defalarca yayımlanır. Baskılar kısa sürede biter veya “bitirilir”. Rubailer, İngilizcenin yanında “Latince”, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Türkçe gibi birçok dile tercüme edilir. Amerikalı ressam Elihu Wedder, Hayyam'ın rubailerinde telkin ettiği mesajların resimlerini çizer, böylece bu mesajları görsel hale getirerek okuyucunun şuuraltına ve hayal dünyasına da hitap etmek ister. Bu resimli rubailer, İngilizce çevirileriyle birlikte basılır.¹⁴ Batıda ve Doğuda Hayyam'ı tanıtmak ve meşhurlaştırmak için hazırlanan her kitap, hızlıca yayımlanır; onunla ilgili her çalışma belirli güç odakları tarafından maddi ve manevi olarak desteklenir.

Fransız müsteşrik Garcin de Tassy 1857'de Hayyam'ın “10 kadar rubaisini” tercüme eder.¹⁵ İran sefarethanesi baştercümanlığında çalışan J. B. Nicolas, İranlı âlimlerin yardımlarıyla Hayyam'ın rubailerini Fransızcaya çevirmiştir. Nicolas'ın tercümelediği 1867'de 3. Napolyon'un isteğiyle “hükümet matbaasında” basılır.¹⁶ Abdullah Cevdet, Hayyam çevirileri hakkında şu bilgileri aktarır: “*Alman müsteşriklerden muhibbim Prof. Dr. Karl Süsbeim Münih'ten yazdığı bir mektupta, “1913 senesi zarfında” “yalnız İngiliz lisanında” “yüz yirmi” muhtelif tabının çıktığını bildiriyordu. Aslından tercüme olarak Fransızca'da Nicolas, Grolleau, Martholde, Claude Anet, Franz Toussaint namlarında dört zât tarafından yapılmış dört tercümesi vardır. Bunlardan birincisi Fransa imparatoru Üçüncü Napolyon'un iradesiyle Matbaa-i İmparatorîde tab olunmuştur. Tercümelemin karşılarında rubailerin Farsî asılları da vardır.”¹⁷*

Bu arada Hayyam'ı tarihe bağlamak ve onun biyografisini bulmak için bilimsel çalışmalar başlar. Her şey Hayyam'ın lehine gelişir, ondan bahseden tarihi (!) kaynaklar, oryantalistler tarafından birbiri ardınca bulunur.¹⁸ Bu arada Hayyam'a ait birçok eser ortaya çıkmaya başlar. Hayyam'a isnat edilen eserlerin yazmaları Paris, Berlin, Leyden, India Office, Manisa, Chester Beatty ve İstanbul'daki kütüphanelerde “hızlıca”

¹¹ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 236

¹² Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 225

¹³ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 200

¹⁴ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 5

¹⁵ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 234

¹⁶ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 39

¹⁷ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 5

¹⁸ Hızlıca yazıldığı anlaşılan ve çelişkili bilgiler içeren bu kaynaklar, muhtemelen başka bir yazımızda ele alınacaktır.

bulunur.¹⁹ İlginç ve anlamlı bir şekilde İstanbul'da Fitz'in yazması ile yaşıtlı yazmalar ortaya çıkar. Hayyam kısa bir süre zarfında eserleri kütüphanelere dağıtılmış meşhur bir yazar haline gelir. Ona isnat edilen eserlerin, yazma eser kütüphanelerinde bulunan milyonlarca yazmanın içinden "hızlıca" bulunmaları dikkat çekicidir. Zira insan kendi eliyle bile koysa bu yazmaları bu kadar kısa bir sürede bulmakta zorlanır.

Hayyam'la ilgili bilimsel çalışmaların sonucunda onun, Fitz'den önce başka Batılı araştırmacılar tarafından da keşfedildiği ortaya çıkar. Meselâ Hammer'in, 1818'de "hangi elyazmasından iktibas ettiğini söylemediği 25 rubainin tercümesini" neşrettiği iddia edilir.²⁰ Eğer 1818 tarihi, gerçeği yansıtıyorsa, yani Hammer'in matbaacısı basım yılını doğru bir şekilde yazmışsa, Hammer, Fitz'den en az kırk sene önce Hayyam'ı keşfetmiştir. Daha ilginç veya komik olanı, Hayyam'ın rubailerinin "F. Dombay'ın Viyana'da 1804'te yazdığı bir Farsça gramerinde" yer almasıdır.²¹ Hayyam'ı Fitz'den önce keşfedenlerden birisi de Sir Gore Aulseley (ö. 1844)'dir. Arapça, İbranice, Süryanice ve Farsça bilen, College de France'de "Süryani lisanı müderrisi" olan Sir Gore Aulseley, "Hayyam'ın iki rubaisini İngilizceye" çevirmiştir.²²

Eğer bu tarihler ve bilgiler doğru ise, 19. asırda Hayyam hayranlığı bütün Avrupa'yı sarmıştır. Hayyam sadece Fitz'i değil diğer oryantalistleri de hemen etkilemiştir. Ancak ilginçtir ki aynı dönemde Avrupa'da bulunan ve Renan gibi oryantalistlerin iltifatlarına mazhar olan Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Türk şair ve ediplerin Ömer Hayyam'dan haberleri yok gibidir. Eğer bu kudretli edebiyatçıların "gerçekten" Hayyam'dan haberleri yoksa, bu, hakiki araştırmacılar için fevkalâde önemli bir veri veya ipucudur.

Araştırmacıların üzerinde durması gereken, Hayyam'ı önce hangi oryantalistin keşfettiği değildir. Böyle bir tartışma, dikkat dağıtıcı, oyalayıcı, suni bir tartışma olur. Bize göre, Hayyam'la ilgili olarak tartışılması gereken hususlardan bazıları şunlardır: Hayyam'ın neden Batılılar tarafından bulunduğu ve tarihe bağlandığı, neden Doğuluların onun Farsça şiirlerinin kıymetini bilemedikleri ve onu unuttukları, neden Batılıların Hayyam'ı tarihe bağlamak ve bütün dünyaya tanıtmak için fedakârane çalıştıkları, neden Batılıların hızlıca buldukları tarihi (?) kaynakların Hayyam'a gülünç bir ciddiyetle velilik, peygamberlik veya filozofluk bahsettikleridir.

Ömer Hayyam'ın Batılılar Tarafından Kutsanması: Ömer Hayyam Kulübü'nün ve "Edebiyat-ı Ömeri"nin Teşekkülü

19. asırda Batı dünyası Ömer Hayyam'ı meşhur etmeye ve özellikle Müslümanlara benimsetmeye karardır. Bunun için Batılıların Hayyam'a hayran olmaları gerekmektedir. Batılılar için, İslâmı ve İslâm tarihini değersizleştirmek şartıyla; sefahati ve miskinliği telkin eden sözde Müslüman bir şairi "dahi" diyerek övmekte hiç bir sakınca yoktur. 19. asırda kendisini Müslüman dostu olarak takdim etmeyi başarmış olan Avusturyalı müsteşrik Yusuf bin Hammer, Osmanlı aydınlarının adını dahi duymadığı Hayyam'ı, şarkın büyük dâhisi olarak methetmiş; onu Voltaire'e benzetmiştir.²³

¹⁹ V. Minorsky, "Ömer Hayyam", *İA*, 9, 1997, 472-480

²⁰ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 234

²¹ Minorsky, *a.g.m.*, s. 476

²² Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 234

²³ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 234

19. asrın meşhur Fransız bilim adamlarından Ernest Renan (1823-1892), bir yandan İslam âleminin başı olan Hz. Muhammet'e hakaretler ederken, diğer yandan İslam âleminin sefih bir ferdi, yani Ömer Hayyam'ı metheder. Onu akılları hayrette bırakan “nihilist” bir şair olarak tasvir eder.²⁴ Hâlbuki Batının değersizleştirmek istediği Hz. Muhammet, her türlü kötü ahlakın, zulmün ve vahşetin cari olduğu Arap toplumunu, getirdiği din vasıtasıyla medeni bir toplum hâline getirmiştir. Kadın ve kölelerin insan yerine bile konmadığı, her türlü şiddete maruz kaldığı bir toplum, 23 yıl gibi kısa bir sürede, insan haysiyetini, ahlakı, hakkı ve emeği esas alan bir toplum haline gelmiştir. İnsanlar birbirlerini ırk, cinsiyet, nesep veya kölelik bakımlarından değil, ahlâk ve fazilet bakımından değerlendirmeye başlamışlardır. Ancak Batılılar, fazileti, ahlakı, insan haysiyetini, emeği, ilmi, çalışmayı telkin eden Hz. Muhammed'e “kin” duyarlar, şüurlerinde ayyaşlığı, dinsizliği ve tembelliği telkin eden Ömer Hayyam'a hayran olmuşlardır.

19. asır Fransız müsteşriklerinden Barbier de Menard, Hayyam'ı kastederek 11. veya 12. asırda İslam dünyasında, “Goethe [ö. 1862] ve Henri Heine [ö. 1856] ile kardeş bir şairin zuhuru epeyce garip bir hadisedir.” der.²⁵ Bu isabetli ifadenin anlamı şudur: Mutaassıp ve ilkel olan 12. asır İran toplumu, Hayyam gibi bir dâhiyi çıkartamaz; yani ona göre Hayyam değerli, dindar İslam toplumu ise değersizdir. Hayyam'ı övme, İslam toplumunu da tahkir etme maksatlı olarak söylenmiş olan bu söz, bize göre, doğru bir bilgi içermektedir. Gerçekten de 19. asırda filizlenebilen ateist zihniyet, 12. asır İslam toplumunda çiçek açmaz.

Batılılar, Ömer Hayyam'ı, Doğulara kabul ettirmek için, “bilimsel” çalışmaların yanında, komik senaryolar da yazmışlar ve bu senaryoların gerektirdiği rolleri ciddiyetle oynamışlardır. Meselâ 1892 yılında Londra'da “Omar Hayyam's Clup” yani Ömer Hayyam Kulübü'nü kurmuşlardır.²⁶ Bu topluluk Hayyam'ı Doğuda neşet etmiş bir “peygamber” gibi görmüş, onun için “ayinler” yapmış, Nişapur'da ona bir “türbe” yaptırmak istemiştir.²⁷ Abdullah Cevdet, bu kulübün üyelerinin “mahfillerini kırmızı güllerle donat”tıklarını ve “kırmızı şarap” içerek “ayin” yaptıklarını söyler.²⁸ Kulübün yemekli toplantılarına farklı ülkelerden aristokratlar katılır.²⁹ Londra'da Hayyamseverler Nişapur'da Hayyam'a bir “türbe” yaptırmak için fedakârane gayret göstermişlerdir.³⁰ İranlıları hamiyetsizlikle suçlamışlar ve Ömer Hayyam'ın sözde türbesinin yapımı için bütün masrafları tekeffül etmişlerdir. Pozitivist bir toplumun Doğulu fakir ve ayyaş bir şair için yaptıkları bu kadar ilmî ve maddi fedakârlığın elbette bir sebebi, “mantıklı” ve “tutarlı” bir yorumu olmalıdır.

²⁴Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 235. Renan bu tavrıyla İslam dışılığı telkin etmesi şartıyla Batıların, bütün önyargılarından sıyrılıp Doğuları methedebileceğini göstermiş olur. Bir yandan İslam tarihini karalamak için bilgi üreten Renan, diğer yandan Şinasi ve Ahmet Ağaoğlu gibi sömürge aydınlarını yetiştirir. Cemil Meriç'e göre Şinasi gibilerin “Avrupalı dostları lütfkârdılar. Karşılık olarak biraz 'ihânet' istiyorlardı sadece.” (Meriç, *a.g.e.*, s. 136).

²⁵ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 236

²⁶ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 226

²⁷ Bu çalışmalarda Hayyam'ın dinsizliğine, dini ve İslâmî kılıflar bulma gayreti dikkati çeker. Bu komik gayretin sebebi muhtemelen başka bir yazımızda açıklanacaktır.

²⁸ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 40

²⁹ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 227

³⁰ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 40

Kulübün faaliyetlerini İstanbul'daki "İctihad Evi"nden ilgiyle takip eden Abdullah Cevdet şöyle der: "*Bundan birkaç sene evvel bu Ömer Hayyam Klubü, âzasını Ömer Hayyam'ın medfun olduğu küçük bir bahçeden getirilmiş iki gülfidanını Hayyam'ın İngilizceye mütercim-i hayran ve mütebeyyici Fitz Gerald'in mezarı üzerine dikmişlerdir.*"³¹ Birkaç yıl sonra Londra'daki bu Hayyam tiyatrosu, görevini hakkıyla ifa etmiş olmanın huzuruyla dağılmış olmalıdır. Zira bütün bu faaliyetlerin sonunda Hayyam, tarihe bağlanmıştır. Artık, Hayyam, 12. asırda İslam âlimlerinin, İslam'ın yasakladığı her şeye karşı hoşgörülü bir gaflet içinde oldukları "tez"ini destekleyen bir şahsiyet olarak İslam tarihindeki yerini almıştır. Batılılar, Hayyam gibi mübahi, her türlü günaha karşı hoşgörülü başka şahsiyetleri de bulurlar ve meşhur ederler. Bunun için Batılılar bazı eski eserlere müdahale etmiş veya İslam büyükleri adına birçok "tarihi" eser üretmiş olabilirler. Hayyam'ı tarihe bağlayan eserlere müdahale edilmediğine veya onların uydurulmadığına dair elimizde "hiçbir kesin delil" yoktur.

19. Asırda Batıların Hayyam Edebiyatı Geleneğini Oluşturmaları

Hayyam'ın rubailerini, ilginç bir şekilde, birbiri ardınca ortaya çıkmaya başlar. Kısa sürede Hayyam'ın 158 olan rubailerinin sayısı bini geçer. Meselâ John Payne, 800 rubaiyi İngilizceye çevirir ve Londra'da yayımlar.³² E. Cadell'in "1200 rubaiyi bir araya getirdiği söylenir."³³ Zira İstanbul'da, Viyana'da, İngiltere'de Hayyam'a ait yeni yazmalar ve rubailer ortaya çıkar. Kimse bu "yazmaların" sahte olup olmadığını ciddiyle araştırmaz.

Bu arada İngiltere'de ve Amerika'da "Edebiyat-ı Ömeri", yani "Ömer Hayyam tarzı şiir geleneği" oluşturulur.³⁴ Batıda ve Doğuda birçok kişi Hayyam gibi veya Hayyam adına şiirler yazdığı ortaya çıkar. İslam dünyasında da Ömer Hayyam'ın şiirlerini "nazmen" kendi dillerine çeviren ve onun tarzında (felsefesinde) şiirler yazan şairler ortaya çıkmaya başlar. Yahya Kemal, Hayyam'a izafe edilen rubailerin farklı yetenekte insanlar tarafından kaleme alındığını söyler; cücelerle devlerin birbirine karıştığını ifade eder.³⁵ Necip Fazıl'ın ifadesiyle Hayyamseverler "peydahlanır". Hayyam, Batıda ve Doğuda her aydının bildiği veya bilmesi gereken moda bir isim haline getirilir. Hem sevenleri hem sevmeyenleri onun şöhretine katkı yapar.

Batıda "Edebiyat-ı Ömeri"nin hızlıca teşekkül ettirilmesi, oryantalistlerin imkân ve donanımlarını hakkında bize dolaylı bir bilgi verir: Batıların ve Frenkmeşrep Doğularının Hayyam adına veya onun gibi Farsça rubailer yazmaları, onların Hayyam gibi bir "şair" ihdas edebilecek ve onu tarihe bağlayabilecek yeteneğe ve imkâna sahip olduklarını gösterir. Elbette bunun için öncelikle kendi toplumlarında yaygın bir şekilde var olan sahte tarihi eser üretme fikrinden etkilenmiş olmaları gerekir. Edebiyat-ı Ömeri'yi teşekkül ettiren ve Hayyam gibi şiirler yazan kişilerin, ilk defa Oxford'da ortaya çıkan 158 rubaiyi ve diğerlerini yazmadıklarına dair elimizde hiçbir kat'i delil yoktur. Oryantalistlerin ve onların Doğulu dostlarının Farsça, Arapça ve Osmanlı Türkçesi ile şiirler ve eserler yazabilecek yeteneğe sahip oldukları hususu muhtemelen başka bir yazımızda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

³¹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 40

³² Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 39

³³ Minorsky, *a.g.m.*, s. 476

³⁴ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 225

³⁵ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB, İstanbul, 1987, s. 1191

Bilindiği gibi “sahte tarihi eser” üretme faaliyetleri Batıda yaygındır. Eğer 19. asırda, İslam tarihini araştırmakla görevlendirilen yüzlerce oryantalistin içinde İslam tarihini tahrif etmek ve İslâm büyüklerine atfen sahte eser üretmek isteyen art niyetli kişiler var idiyse, bu kişiler kısa sürede Farsça veya Osmanlı Türkçesiyle sahte eser ve şairler ihdas etmiş olabilirler.

Hayyam’ın 19. Asırda İranlılar ve Osmanlılar Tarafından Bilinmemesi

Batıda hemen her oryantalistin bildiği Ömer Hayyam, Osmanlıda Tanzimat’ın meşhur edipleri tarafından bile bilinmez. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Muallim Naci, Recaizade Ekrem ve Tevfik Fikret gibi Tanzimatın kudretli şair ve ediplerinin Ömer Hayyam’ın adını duyup duymadıkları hususu, araştırmaya muhtaç bir konudur. Ziya Paşa’nın *Haraba’na* göre Tanzimat aydınları Ömer Hayyam’ı muhtemelen tanımıyorlardı. “Ahvâl-i Şu’arâ-yı İran” başlığı altında İran şairlerini anlatan Ziya Paşa, Ömer Hayyam’dan hiç bahsetmemiştir.³⁶ Hâlbuki Ziya Paşa Hayyam’ı Batılı dostlarından öğrenmiş olmalıydı. Zira Ziya Paşa bu eserini “Avrupa’dan döndükten sonra” yazmış ve 1875’te İstanbul’da yayınlamıştır.³⁷

Servet-i Fünun’un en önemli şairlerinden olan Tevfik Fikret’in Hayyam’ı bilip bilmediği de merak konusudur. Onun “Dil ve Edebiyat Yazıları” bir araya getirilmiştir. Bu eserin dizininde Fars şairlere yer verilmiş fakat Ömer Hayyam’a yer verilmemiştir.³⁸ Fecr-i Ati’nin en kültürlü şairlerinden Ahmet Haşim *Bize Göre, Gurabahane-i Laklak* ve *Frankfurt Seyahatnamesi* adlı eserlerinde birçok Fars, Türk ve Batılı şair ve yazara değinmesine rağmen muhtemelen Ömer Hayyam’a hiç yer vermemiştir.³⁹ 20. asırda Osmanlı medreselerinin en kültürlü âlimlerinden olan Ferit Kam, 1915-1916 yıllarında Darülfünun Edebiyat Medresesi’nde verdiği edebiyatla ilgili derslerde muhtemelen Ömer Hayyam’a hiç değinmemiştir. Zira Ferit Kam’ın ders notlarından oluşan *Asar-ı Edebiye Tedkikatı* adlı eserde Hayyam adı geçmemektedir.⁴⁰ Fuat Köprülü’nün 1918’te kaleme aldığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde de “Ömer Hayyam” adına rastlanılmaz.⁴¹ Hâlbuki bu eserde önemli önemsiz çok sayıda Fars, Arap ve Türk şairine atıf vardır. Bütün bu şair, edip ve araştırmacıların edebiyatla ilgili eserlerinde Hayyam’a muhtemelen “hiç” yer vermemiş olmalarının bir yorumu olmalıdır.

20. asırda Ömer Hayyam’ı Türklere tanıtan Abdullah Cevdet, Hayyam’ın Osmanlı ve Tanzimat şairleri tarafından bilinmediği hususunu şöyle dile getirir: “*Bizde ise bundan yirmi üç sene kadar evvel Muallim Feyzi Efendi tarafından tercüme ve tabedilen Hayyam adlı küçük bir mecmua-yı müntehâbâtta başka Ömer Hayyam’a ait bir eser yoktur. Daba ziyade ağılanacak ve ağılatacak cihet var: Bizzet İraniler Ömer Hayyam’ın mükemmel ve şanına layık bir kitab-ı matbûuna malik değildiler.*”⁴² Cevdet’ten sonra Hayyam’ı Türklere tanıtmak için

³⁶ Ömer Göçgün, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden Açıklamalı Seçmeler*, KTB, Ankara 2001, s. 72-79

³⁷ Göçgün *a.g.e.*, s. 25

³⁸ Bk. Tevfik Fikret, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, hzl. İsmail Parlatır, TDK, Ankara 2000.

³⁹ Bk. Ahmet Haşim, *Üç Eser: Bize Göre, Gurabahane-i Laklak* ve *Frankfurt Seyahatnamesi* TDK, Ankara, 1992, s. 211-227

⁴⁰ Bk. Ömer Ferit Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş: Asar-ı Edebiye Tedkikatı*, Birleşik, Ankara 2008, s. 213-249

⁴¹ Bk. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet, Ankara 1976, s. 379, 398

⁴² Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 40

eser yazan araştırmacılardan Hüseyin Daniş de Hayyam'ın Osmanlılar tarafından bilinmediğini, Türk edebiyatında Hayyam'ı takip eden, onun tarzında şiirler yazan bir şairin bulunmadığını ifade eder.⁴³

Türk divan şairleri, Fars edebiyatını yakından takip etmişler, kendilerini meşhur Fars şairleriyle kıyaslamışlar, onları teşbih unsuru olarak kullanmışlardır.⁴⁴ Ancak, bu Fars şairlerinin arasında Ömer Hayyam yoktur. Hayyam'ın adı Türkçe divanlarda, birkaç şüpheli istisna dışında, geçmez. Türk araştırmacılar tarafından hazırlanan divan tahlilleri de, Hayyam'ın Osmanlı edebiyatında bilinmediğine şahadet etmektedir. Sanki 19. asırda yetişmiş bir sosyal bilimci gibi, Osmanlı şairlerinin eserlerini metinlerarasılık bağlamında değerlendiren ve Türk şairlerini Fars şairlerinden intihalcilikle suçlayan Âşık Çelebi gibi tezkireciler de Ömer Hayyam'dan bahsetmezler.⁴⁵ Bu durumun birkaç yorumu vardır. Birincisi tezkireler yazıldığı sırada (yani 16. asırda veya 19. asrın başında) Ömer Hayyam, Fars ve Türk edebiyatında yoktu, bilinmiyordu. İkincisi Osmanlı şairleri, Ömer Hayyam'ın şiirlerini beğenmemişlerdi, adını ancak kadar bile ona değer vermemişlerdi.

Hayyam'ın Osmanlı şairleri tarafından bilinmemesi ilginçtir; daha ilginç ise onun İranlılar tarafından da bilinmemesidir. Abdullah Cevdet, Hayyam'ın İran'da bilinmediğini, meşhur oryantalist Browne'dan öğrenir ve çok üzülür. Brown'un anlattığı bir hatıraya göre, İran Şahı Muzaffereddin Şah, Londra'da iken Hayyam hayranları, bu adı unutulmuş büyük şairin Nişabur'daki mezarı üzerine bir "türbe" yaptırmak için izin isterler. İran şahı bu isteği anlayamaz ve "yanındaki vezir-i azama" döner ve "Ağa in Ömer Heyyâm çi çizest" yani "Bu Ömer Hayyam da ne nesnedir ağa?" diye sorar.⁴⁶ Yani İran şahı ve vezirinin Ömer Hayyam adlı bir şairden haberi yoktur.

Abdullah Cevdet'e göre Hayyam gibi dahiler yetiştiren İran toplumunun, zamanla bu kadar cehalete düşmesi, Ömer Hayyam gibi dahilerini unutması, affedilmez bir taassuptur. Abdullah Cevdet, Ömer Hayyam'ın İranlılar tarafından yokluğa mahkûm edilmesinin sebebi olarak onların, Müslümanlığını gösterir. Hayyam'ın ve şiirlerinin Londra'da imal edilmiş olabileceği ihtimali üzerinde hiç düşünmez. Hayyam'ı yokluğa mahkûm eden Müslümanlara şöyle kızar: "Eğer vakanın şahidi Mr. Browne ve Halil Halid Bey olmasalardı, havsala-suz [akıl dışılık, aptallık] ve gaddarlık istidadı ve sadizm temayülâtı yanında

*Ez moşebbekbâ-yı rengâreng yek pertov fotâd
Kufr u dîn deyr o berem şod, sobbe şod, zonnâr şod
Sâkî-i rûz-i ezêl çon cor'eî ber bâkê rîbt
Tâk şod, engûr şod, mey şod, nasîb-i yâr şod*

*kütası gibi ince, yüksek ve derin şiirlerin şairliğini de yaşatmış bir babanın oğlunda bu kadar cehl ü gabavetin bulunabileceğine kolay kolay inanılmazdı."*⁴⁷

Hüseyin Daniş'in, "İranî-Hind lisanları müderrisi, muhibb-i sâdıkım, müsteşrik ve üstad-ı muhterem" diye övdüğü Profesör A.V. Williams Jackson, Hayyam'ın İran'da bilinmediği hususunu şöyle anlatır: "Nişabur'da Ömer'i belki beş altı

⁴³ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 245

⁴⁴ Bk. Menderes Coşkun, *Klasik Türk Şiirinde Edebi Tenkit*, Akçağ, Ankara, 2007

⁴⁵ Filiz Kılıç, *Âşık Çelebi Meşai'rü's-Şu'ara*, İstanbul Araştırmaları Enst., İstanbul, 2010.

⁴⁶ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 40

⁴⁷ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 40

kişi, o da yaptığı hesaplarla takvim-i salıyaneyi ıslah etmiş olan müneccim ve hakîm Hayyam diye tanır. Belki onun filozof ve bazı bir adam olduğunu birkaç kişi bilir. Lakin şair olduğunu hatırlayan yoktur."⁴⁸ İran dili ve edebiyatı uzmanı Profesör A.V. Williams Jackson'un Ömer Hayyam'ın şair olarak İran'da bilinmediği hususunu bu kadar "katiyetle" ifade etmesi, önemlidir. Bu, muhtemelen bir alt şuur bilgisidir. Jackson, konunun etraflıca araştırılmasına ihtiyaç duymadan, adeta şöyle demektedir: Bizim yani oryantalistlerin bulup meşhur ettiği Ömer Hayyam'ı İranlıların bilmeleri mümkün değildir.

Hayyam, Batılıların çalışmaları sonucunda, 1314'te Şemsettin Sami'nin yayınladığı *Kamûsu'l-A'lam* adlı ansiklopedik esere alınmıştır. Şemsettin Sami, onu saygın bir hikmet şairi olarak tanıtmıştır.⁴⁹ Ömer Hayyam, ancak 1920'li yıllardan sonra Türk toplumunda tanınmaya başlamıştır.

19. Asırda Osmanlı Toplumunda Kimsenin Bilmediği Ömer Hayyam'ı 20. Asırda Herkesin Bilmesi ve Bu Tanıtımda Görev Alan Yazarlar

Hayyam vakasını tahlil edebilmek için onu Türk toplumuna tanıtan yazarların kimlikleri üzerinde düşünmek gerekir. Hayyam'ı 19. asrın sonundan itibaren Türk toplumuna tanıtmaya görevini üstlenen yazarlar, Muallim Ahmet Feyzi Efendi, Abdullah Cevdet, Hüseyin Daniş, Hüseyin Rifat, Filozof Rıza Tevfik, Abdülbaki Gölpınarlı, Sabahattin Eyüpoğlu, Rüştü Şardağ gibi Batıcı, ateist, Zerdüşperest veya bohem yazarlardır. Bu Frenk-meşrep yazarların Hayyam veya Zerdüş gibi bir Doğuluya karşı duyduğu saygıyı, Cemil Meriç şöyle izah eder: "*Şark düşmanı intelijansiyamızın, Şarklı bir hakîme karşı beslediği bu derin mubabbeti nasıl izah edeceğiz? Avrupa'ya olan sadakatıyla. Zira şairlerimizin terennüm ettiği bu Zerdüş, Avrupalı bir Zerdüş'tür. Ve Zerdüşperest ulemamızın tek amacı vardır: İslamiyeti unutturmak.*"⁵⁰

Hayyam'ı Osmanlı Türklerine tanıtan ilk kişi, muhtemelen, "Tebrizli" Muallim Ahmet Feyzi'dir. Hayyam'dan seçtiği bazı şiirleri Türkçeye çevirerek yayınlamıştır.⁵¹ İstanbul'a "dışarıdan" gelen Feyzi Efendi, muhtemelen bir İranlıdır ve İstanbul'da Farsça muallimliği yapmıştır.⁵² Hayyam hayranlarından olan Tokatizade Şekib'e göre, "İzmirli Hafız" Abdülkadir Efendi de Hayyam'ın hayat hikâyesini içeren bir risale kaleme almıştır.⁵³ Unutulmamalıdır ki Hayyam projesinde Doğulu yazarların rolü, oryantalistlerin ürettikleri bilgileri almak, aktarmak, tasdik etmek ve yaygınlaştırmaktan ibarettir. *İslam Ansiklopedisi*'ndeki Ömer Hayyam maddesini bile bir İranlı veya Türk değil, V. Minorsky yazmıştır.

Necip Fazıl'a göre Hayyam, Batılıların tesiriyle Doğuluların gündemine girmiştir: "*Hayyam'ın en büyük tesiri Garptan olmuş ve son devirlerin Garp budalası Şarklılarına da Hayyam, işte garptan dönüp gelen bu tesirin yüzü suyu hüürmetine görünmüştür.*"⁵⁴ "*Hayyam'ın Şarktaki tesiri pek mühim olmamış, bilhassa Garptaki tesiri Fitz Jerald'in gayretleriyle pek derinlere*

⁴⁸ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 236

⁴⁹ Şemsettin Sami, *Kamûsu'l-A'lam*, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996 (1314, İstanbul), s. 5/3218

⁵⁰ Meriç, *a.g.e.*, s. 148

⁵¹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 40, Şemsettin Sami *a.g.e.*, s. 5/3218

⁵² Mehmet Emin Riyahi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, hzl. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 255, Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 201

⁵³ Hüseyin Rifat, "Rubâiyât-ı Hayyam ve Manzum Tercümesi", *Ömer Hayyam Rübailer*, hzl. Mehmet Kanar, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 408

⁵⁴ Kısakürek, *Edebiyat Mahkemeleri*, s. 156

ulaşmış, oradan da her moda şey gibi bize gelerek bilhassa Meşrutiyet sonrası Türkiye'sinde bir hayli Hayyamcı peydaşlanmıştır. Bunlar arasında Abdullah Cevdet, Hüseyin Daniş, Hüseyin Rifat gibi kimseler vardır.”⁵⁵

Hayyam'ın Türk aydınına tanıtılmasında “ilk önemli görevi” Abdullah Cevdet üstlenmiştir. Cevdet, Hayyam'la ilgili eserini 1914'te yani Osmanlı devletinin siyaseten sömürgeleştirilmeye çalışıldığı bir dönemde yayınlamıştır. Zira Cevdet, oryantalist dostları gibi, Osmanlı'nın kültürel, ahlaki ve dini olarak çözülmesini, siyasi çözülmeye kadar önemsemmiştir. Cevdet'in Hayyam'la ilgili eseri, muhtemelen halkın değil, hâkim sınıfın talebine binaen 1926 yılında ikinci defa basılmıştır. Bu tanıtım ve baskılar yeterli görülmemiş olmalı ki, Hayyam'la ilgili aynı bilgiler, aynı zihniyetli kişiler tarafından tekrar tekrar ele alınmıştır. Hüseyin Daniş 1922 ve 1927'de, Hüseyin Rifat 1926 ve 1943'te, Rıza Tevfik Bölükbaşı 1945'te, Abdülbaki Gölpınarlı 1953'te Hayyam'ı Türk toplumuna tanıtmaya ve sevdirmeye çalışmışlardır. Daha sonra Sabahattin Eyüpoğlu ve Rüştü Şardağ gibi isimler de bu kervana katılmışlardır.

Mirza Hüseyin Han Daniş, Muallim Feyzi, Abdülbaki Gölpınarlı gibi yazarlar, dış kökenli, yani Osmanlıya dışarıdan gelen ailelere mensupturlar. İyi bir Farsça eğitimi almış olan bu donanımlı yazarlar, Osmanlılara Fars ve Türk edebiyatını öğretme görevini üstlenmişlerdir. Cemil Meriç'in “samimi bir Zerdüşterest” olarak tanıttığı Hüseyin Daniş, “Osmanlı Darülfünun edebiyat ve ilahiyat şubeleri için” ders kitapları yazarak Osmanlı aydınına eğitime ve bilgilendirme görevini hakkıyla ifa etmiştir.⁵⁶ Kendi tarih ve edebiyatını, oryantalistlerin çömezleri olan Hüseyin Daniş gibi Frenk-meşrep yazarlardan öğrenmek Türk aydını için hazin ve tehlikeli bir durumdur.

Burada Abdullah Cevdet'in kimliği ve fikirleri üzerinden Hayyam vakası kısaca değerlendirilecektir. Abdullah Cevdet, Türklerin Batılılaşması ve İslam'dan uzaklaşması için bilimsel ve kültürel faaliyetlerde bulunmuş bir sömürge aydınıdır. Masondur. Türklerin İslâm'a karşı olan sarsılmaz saygılarını bildiği için, onları İslam üzerinden dinsizleştirmek istemiştir. Fransızcadan *İslam Tarihi* adlı bir eser çevirerek, “İctihad” adlı dergi çıkartarak “Osmanlı'nın kültürel ve zihni dejenerasyonu”nda aktif bir görev almıştır. Abdullah Cevdet'i en iyi tanıyan aydınlardan birisi Cemil Meriç'tir. Meriç'in şu tespitleri önemlidir: “*Abdullah Cevdet anladı ki: Önce Osmanlı'nın kafasını değiştirmek lâzım, kafasını ve kalbini... Kültür davası halledilmeden siyasetle uğraşmak abesdi.*”⁵⁷ Türkleri inançlarından uzaklaştırmayı hayatının gayesi yapmış olan Abdullah Cevdet, çalışma planında yaptığı değişikliği şöyle anlatır: “*Uzun tecrübeler sonunda gördüm ki, ıstık Hıristiyan dünyasından gelirse Müslüman rubu ona bütün kapılarını kapayacaktır. Biz ki Müslüman damarlarına yeni bir kan akıtmak vazifesini alıyoruz, ileri prensipleri bizzet İslâm müesseselerinde aramalıyız.*”⁵⁸ Bu sözler, önemli mesajlar içermektedir. Cevdet, bu sözlerle, Osmanlı'yı kendi inanç değerlerinden uzaklaştırırken İslâm'ı ve İslam müesseselerini kullanmamalıyız, yani suiistimal etmeliyiz, demektedir.

Meriç'in şu tespitleri Abdullah Cevdet'in niçin Hayyam üzerinde bu kadar ciddiyetle durduğunu kısmen izah etmektedir: “*İslamiyeti, Batılılaştırmak istiyordu, doktor. Doğu'yu Batı ile zenginleştirecektik, ama Doğu'nun büyük değerlerini tanıdıktan sonra. Bütünü*

⁵⁵ Kısakürek, *Edebiyat Mahkemeleri*, s. 155

⁵⁶ Bk. Riyahi *a.g.e.*, s. 255; Meriç, *a.g.e.*, s. 147

⁵⁷ Meriç, *a.g.e.*, s. 140

⁵⁸ Meriç, *a.g.e.*, s. 141

şaheserleri okuyacaktı balk; kalbi de kafası da genişleyecekti. İhtilâller faniydi, kanla kazanılan zeferler kanla silinirdi. Türkler İslâm âleminde “irfan” öncüsü olmalıydılar. “Türkiye hükümeti, umum Müslüman hükümetlerin en kuvvetlisi ve nisbeten en müterakkisidir. Müslümanlar Türkçeyi öğrenmelidirler ki... terakkiyat-ı maddiye ve maneviyelerinde müstefid ve mütefeyyiz olabilsinler.” “Müslümanlar terakkiyat-ı medeniyeyi ancak Müslüman bir menbadan istinbat ve kabul ederler.”⁵⁹

Burada Cevdet, art niyetini, bugünkü bazı yazarlar gibi, saygın kelimelerin içine gizlemiş; fikirlerini ustaca ifade etmiştir. Bilindiği gibi Abdullah Cevdet, Osmanlı'nın Batılılaşması için Avrupa'dan damızlık erkekler getirilmesini tavsiye eden birisidir. Böyle birisinin şu sözleri söylemesi bazılarına ilginç gelebilir: “*Türkler İslâm âleminde “irfan” öncüsü olmalıydılar. Müslümanlar, terakkiyat-ı medeniyeyi ancak Müslüman bir menbadan istinbat ve kabul ederler.*”⁶⁰ Bu sözleri okuyanlar, Cevdet'in, İslâm'a ve Osmanlıya karşı ilımlı bir tavır sergilediği zehabına kapılabilirler. Ancak Cevdet'in “irfan”la ve “*terakkiyat-ı medeniyeye*”(medeniyetin gelişmesi, medeni gelişimler) ile kastettiği şey, İslâm dışı fikir ve davranışlardır, yani Batı felsefesidir, Batılı hayat tarzıdır, ateizm, deizm, pozitivizm ve Darvinizm'dir. Kısacası Cevdet'in Türklere biçtiği rol, İslâm âleminde Batı irfanının, yani dinsizliğin öncülüğüdür.

Yine Cevdet, Müslüman halkın, kendi şaheserlerini okuması ve kendi değerlerini tanıması gerektiğini söyler. Bu söz de bazılarını aldatabilir. Ancak Cevdet'in, Doğunun “şaheserleri” ile kastı Hadis, Kuran vs. değildir; 19. asırda ortaya çıkan ve asırlardır bilindiği zannedilen bazı tarihi (!) eserlerdir. Bunlar arasında, Hayyam'ın rubaileri, tezkireler, tarihler, bazı mesneviler, Evhadüddin Kirmani'nin menakıbı, Niyazi-i Mısıri'nin hatıratı gibi eserler olmalıdır. Bu “şaheserler”i anlayarak okuyabilen bir Türk, ister istemez kendi tarihinden, medeniyetinden ve inancından uzaklaşır. Abdullah Cevdet ve Hammer gibi oryantalistlerin, İslâm tarihine ait olarak ortaya çıkan Arapça, Farsça ve Türkçe eserleri büyük bir özenle hazırlamalarının ve methetmelerinin mantıklı bir izahı olmalıdır. Onların bu çabalarını, objektiflik, bilim, hizmet, hayranlık, saygı vs. ile izah etmek, inandırıcı olmaz. Meselâ Abdullah Cevdet'in, güya İslâm tarihinden aktardığı şu (uydurma) bilgilere göre, Müslümanlar İslâm tarihinde, şairleri, edipleri, dahileri, vs. acımasızca katletmişlerdir. Kaynağa (şahesere) göre, *Kelile ve Dimne*'yi Farsçadan Arapçaya tercüme eden İbn Mukaffa'nın “*elleri, ayakları, burnu, kulağı sıra ile kesilip kendi gözü önünde fırına atılarak yakıldıktan sonra kolsuz, bacaksız, burunsuz, kulaksız kalmış fakat benüz zihayat olan vücudu da kızgın fırına atılmıştır*”.⁶¹ Bütün bunlar güya Süfyan b. Muaviye'nin emriyle yapılmıştır. Yazarı unutup konuya yoğunlaşan kimi araştırmacılar, bizim Süfyan'ı kusursuz göstermek istediğimizi düşünebilirler. Hâlbuki Süfyan b. Muaviye'nin zalim olup olmadığı ayrı bir konu, onu yukarıdaki gibi tasvir eden bir eserin sahlilik ve güvenilirlik tenkidi ayrı bir konudur. Bu tasvirin, Süfyan'ı veya İslâm tarihini değersizleştirmek için yapıldığını anlamak için dış tenkite veya itirafnameye ihtiyaç yoktur.

Abdullah Cevdet ve onun oryantalist dostları şunu çok iyi biliyorlardı: Müslümanlar, Voltaire'le veya Fitz'le değil, Maarri, Evhadüddin Kirmani, Niyazi-i Mısıri, Mevlana, Dede Ömer Ruşeni, Fatih, Osman Gazi, Yıldırım Bayezit, Babür veya

⁵⁹ Meriç, *a.g.e.*, s. 141

⁶⁰ Meriç, *a.g.e.*, s. 141

⁶¹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 7

Ömer Hayyam'a atfedilen (onlar için uydurulan) hayat hikâyeleri veya eserlerle dejenere edilebilirler.

Türk edebiyatında Hayyam'ı matbuat baskısı veya yönlendirmesiyle konu eden Müslüman yazarlar da vardır. Meselâ Yahya Kemal, dönemin moda isimlerinden Hayyam'ın rubailerini 1960'larda nazmen Türkçeye çevirmiştir. Yahya Kemal'in 1963'te yayımlanan *Hayyam Rubailerini Türkçe Söyleyiş* adlı eseri, Hayyam'ın muhafazakâr okuyucu tarafından tanınmasına katkı sağlamıştır. Meselâ Nihat Sami Banarlı, kendi dönemi için oldukça önemli olan *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde Ömer Hayyam'a "Yahya Kemal'in bu yayını vesilesiyle" daha fazla yer vermiştir. Zira Banarlı, eserinin başında müstakil olarak İran edebiyatını anlatırken Hayyam'ı "matematik âlimi ve rubailer şairi" gibi bir ifadeyle geçiştirmiştir.⁶² Görüldüğü gibi, Batıların önemsedikleri bir esere, Abdullah Cevdet gibi bir ismin değil de Yahya Kemal gibi bir ismin sahip çıkması, Müslüman halk üzerinde daha çok tesirlidir.

Hayyam'la ilgili yayınlar, Müslüman yazarların, "İslam tarihi ve İslam edebiyatı algısı" nı kısmen şekillendirmiştir. İster istemez, Hayyam'la ilgili yayınların tesiri altında kalan Necip Fazıl, *Edebiyat Mahkemeleri* adlı eserinde, bir asır önce kimsenin bilmediği Hayyam'ı Şarkın en büyük şairlerinden birisi olarak sunmak zorunda kalmıştır. Buna "matbuat baskısı" demek mümkündür. Zira Necip Fazıl da döneminin bir ferdidir ve kendisine sunulan eser ve bilgilerle düşünmesi tabiidir. Meselâ Ernest Renan'ın Hayyam için kullandığı "akılları hayrette bırakan nihilist bir şair" ifadesinin izlerini Necip Fazıl'da görmek mümkündür.⁶³ Necip Fazıl, muhakemesini Renan'a tamamen teslim etmemekle beraber, kısmen onun etkisinde kalarak Hayyam'ı "*bazı batıllara mebaretili parendeler attırmaktan ileriye varamamış, mübteşem bir "hiç" şairidir.*" diye tarif eder.⁶⁴

20. asırda İslam dünyasının en önemli mütefekkirlerinden olan Said Nursi, yetişme döneminde İslam büyüklerine isnat edilen fakat İslam dışı telkinat içeren birçok Arapça ve Farsça eseri okumuş olmalıdır. İslâm toplumuna sunulan bu eserleri sahih kabul ederek, Ömer Hayyam, el-Maarri, İbn Sina, İbn Rüşd, Farabi ve Şehristani gibi yazarları ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Bu yazarların, hakiki İslam âlimleri tarafından "tahkir" ve "tekfir" edildiğini, "edebsizlik" ve "zındıklıkla" suçlandığını söylemiştir.⁶⁵ İbn Sina ve Farabi gibi kişilerin ancak "adi bir mümin" derecesine çıkabildiklerini ifade etmiştir.⁶⁶

Necip Fazıl, Yahya Kemal, Said Nursi, Mehmet Akif gibi 20. asrın en önemli Müslüman edip, şair ve âlimleri, tarihteki İslam büyüklerine ait olarak topluma sunulan eski harfli eserlerin mevsukiyetini hiç tartışmamışlardır. Zira tarihî olarak ortaya çıkmış kaynakların sahihlik ve sahtelik tenkidi, İslam âlimlerinin öğrenmedikleri bir konudur. Bilinmeyen bir bakış açısı veya kriter elbette kullanılamazdı. Hâlâ bilim adamlarımız eski harfli metinlerin sahihlik ve sahtelik tenkidini yapamamaktadırlar. "Sahte eser" kavramına "zihnen" uzak olan bir toplumun, kendisine sunulan Arap harfli ve eski tarihli bir metindeki her türlü çelişkiyi hoş görmesi, onlardan şüphelenmemesi tabiidir. Ancak son dönem Osmanlı hukukçularından Ali Himmet Berki, Fatih

⁶² Banarlı, *a.g.e.*, s. 1190-1191

⁶³ Hüseyin Daniş, *a.g.m.*, s. 235

⁶⁴ Kısakürek, *Edebiyat Mahkemeleri*, s. 158

⁶⁵ Said Nursi, *Sözler, Söz*, İstanbul 2006, s. 736

⁶⁶ Said Nursi, *a.g.e.*, s. 736, 734

kanunnamelerini ve onda geçen kardeş katlini “20. asırda kitaplardan öğrenince”, şaşırması; kanunnameleri hem dil hem de içerik (şer’i) bakımından sorunlu görüp tenkit etmiştir. Fakat onun bu çabaları, kaynak tenkidine aşına olmayan Türk toplumunda yankı bulmamıştır. 20. asırda devlete, matbuata ve bilime hâkim olan zihniyetin de Ali Himmet Berki’nin Fatih’i savunan fikirlerini ve bakış açısını destekleme ihtimali yoktu.

Sonuç olarak Ömer Hayyam, 19. asırda Osmanlı ve İran’da bilinmeyen bir şahsiyettir. Fars ve Arap edebiyatına vakıf olan Tanzimat’ın kudretli âlim ve şairleri, bugün herkesin bildiği Hayyam’ı muhtemelen bilmiyorlardı. Zira Hayyam’ı Batılılar bulmuş ve İslam tarihine yerleştirmişlerdir. Oryentalistlerin Hayyam’ı tanıtmak için yaptıkları oldukça yorucu faaliyetlerin izahı, Batılıların, Şark politikasında gizlidir. Wellington House’un faaliyetlerinin mantığını çözebilen birisi, aynı döneme rastlayan Ömer Hayyam vakasını da çözebilir.

Unutulmamalıdır ki Hammer gibi Oryentalistler, İslam büyüklerine yönelik saldırı ve karalamalarını kendi buldukları “tarihi” kaynaklara dayanarak yapmışlardır. Bu durumda oryantalistlerin değil, onların dayandığı kaynakların hedef alınması icap etmektedir. 19. ve 20. asırda ortaya çıkan bu nevezuhur kaynaklara bütüncül ve analitik bir bakış açısıyla bakıldığı zaman, şu tezler ortaya çıkmaktadır: Birincisi Müslüman yazar ve tarihçiler, İslam büyüklerinin iyi taraflarını klişe ifadelerle geçirirlerken, onların en kötü fiil ve sıfatlarını, en aşağılık hâllerini anekdotlarla anlatmaktan zevk almışlardır. İkincisi İslam tarihi gerçekten zalim, fâsik, dinsiz ve mübahi İslam büyükleriyle doludur ve Müslüman tarihçiler, İslam büyükleri aleyhine olan doğruları, günümüzde bile olmayan bir özgürlükle dile getirmişlerdir. Üçüncüsü 19. ve 20. asrın donanımlı ve azimli oryantalistleri, McCarthy’nin de kısmen ifşa ettiği gibi, önce İslam ve Osmanlı tarihiyle ilgili sahte tarihi kaynakları üretmişler, sonra onlara dayanarak, hatta onlardaki aşırı saldırıları “suni bir insafla” göz ardı ederek, kendi romansı eserlerini kaleme almışlardır. Kim, hangi yorum veya tezin doğruluğuna inanıyorsa, o tezin etrafında kaynakları gözden geçirmeli ve tezini tutarlı bir üslupla ispata çalışmalıdır. Bize göre en tutarlı tez veya yorum, üçüncüsüdür ve bu tez etrafında kaynakları değerlendirmeye devam edeceğiz. Meselâ şiirlerinde açıkça ayyaşlığı ve dinsizliği telkin eden Ömer Hayyam’ı, kaynakların, neden veli, âlim, hakim, hâce, hüccetü’l-hak gibi sıfatlarla tanıttığı hususunu muhtemelen başka bir yazımızda ayrıntılı olarak ele alacağız. İlginçtir ki tarihi kaynaklarımız, Abdullah Cevdet’in ifadesiyle “şaheserler”imiz, bir yandan Hayyam’ı “veli” gösterirlerken, diğer yandan, şiirlerinde ilmi, zikri, ahlakı, adaleti, tevekkülü anlatan Sultan Ahmet’i, sefih bir şair olarak tanıtmışlar, onun dini şiirlerinden ve dindarlığından hiç bahsetmemişlerdir.⁶⁷

Kaynakça

- ABDULLAH CEVDET, “Rubâiyât-ı Hayyam ve Türkçeye Tercümelere”, *Ömer Hayyam Rubailer*, hzl. Mehmet Kanar, Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000, 1-182
- AHMET HAŞİM, *Üç Eser: Bize Göre*, Gurabahane-i Laklakan ve Frankfurt Seyahatnamesi TDK, Ankara, 1992
- BANARLI, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB, İstanbul, 1987
- COŞKUN, Menderes, “Sultan Ahmet’in Tezkirelerdeki Bahtsızlığı”, *Yağmur Dergisi*, 65, 2013

⁶⁷ Bk. Menderes Coşkun, “Sultan Ahmet’in Tezkirelerdeki Bahtsızlığı”, *Yağmur Dergisi*, 65, 2013

- COŞKUN, Menderes, *Klasik Türk Şiirinde Edebi Tenkit*, Akçağ, Ankara, 2007
- GÖÇGÜN, Ömer, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden Açıklamalı Seçmeler*, KTB, Ankara 2001
- HÜSEYİN DANİŞ, "Rubâiyât-ı Hayyam: Rubaiyat of Omar Khayyam", Ömer Hayyam Rübailer, hzl. Mehmet Kanar, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000, ss. 191-400 (1927'de İkbâl Kütüphanesi Sahibi Hüseyin tarafından neşredilmiş, İstanbul: Amidî Matbaası)
- HÜSEYİN RİFAT, "Rubâiyât-ı Hayyam ve Manzum Tercümelere", Ömer Hayyam Rübailer, hzl. Mehmet Kanar, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000, ss. 405-473 (1926 İstanbul)
- KAM, Ömer Ferit, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş: Asar-ı Eebiyet Tedkikatı*, Birleşik, Ankara 2008
- KILIÇ, Filiz, *Aşık Çelebi Meşai'ri'su'ara*, İstanbul Araştırmaları Enst., İstanbul, 2010.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Edebiyat Mahkemeleri*, Büyük Doğu, İstanbul 1998
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Sahte Kahramanlar*, Büyük Doğu, İstanbul 2007
- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet, Ankara 1976
- MCCARTHY, Justin, "İngiliz Probogandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, 13, 2003, ss. 469-481
- MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke, İletişim*, İstanbul 1999
- MİNORSKY, V. "Ömer Hayyam", *İA*, 9, 1997, 472-480
- RİYAHİ, Mehmet Emin, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, hzl. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul, 1995
- SAİD NURSİ, *Sözler, Söz*, İstanbul 2006
- ŞEMSETTİN SAMİ, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996 (1314, İstanbul)
- TEVFİK FİKRET, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, hzl. İsmail Parlatır, TDK, Ankara 2000
- TOK, Ruhi, *Hayyam'a Reddiye ve Tenkidiyeye*, Serkan Mat., İzmir: 1983